

Күлтегін жазуы — ежелгі түркі жазба ескерткіші.

Моңғолиядағы Қарабаласаған қаласының қираған орнынан солтүстікке қарай 40 км жерге, Орхон өзені бойындағы Эрдени Цзу монастырының (8 ғасыр) жанына орнатылған.

Ескерткіштің биіктігі 3,15 м., ені 1,34, қалыңдығы 0,41 м.

КҮЛТЕГІН

Күлтегін – Қапаған және Білге қаған дәуіріндегі түркілер мемлекетінің көрнекті әскери қолбасшысы. Құтылық қағанның кіші ұлы. Қапаған қайтыс болғаннан кейін, бүкіл түркілер мемлекетінің әскерін Күлтегін басқарды. Ол дана Тоныкөкті ел басқару ісіне қайта шақырды. Күлтегін түркілер мемлекетін нығайту мақсатымен бірнеше рет жорыққа шығып, өзін қабілетті қолбасшы ретінде танытты. 718 жылы қас жауы табғаштар шабуылына тойтарыс берді. Екі ел арасында бірнеше жыл бойы бейбіт өмір орнады. Күлтегін қой жылы ақпанның 27 күні, 47 жасында дүние салды. Оны жерлеуге әлемнің төртбұрышынан, үлкен көрші елдерден белгілі адамдар қатысты.

N>J : JYH : JFYFX : EYNH : F*J>J : JXFTYH : EHFYH
*HNEXH : >DJ> : YEXFI : FHNH : J*JY : *JHJ> : JFX
YEX JF1JY : JYTFX : *J>J>J : *FY> : FJTFX : *J>JY> :
HJ> : TYEX : JHD>J : JHYJ : JDYF9 : Y

JH : XFI : FHNEX : H*JY>J : FJ>J>JFTYEX : HY>H>J J
N3 : NYTYFX : JHY>J : HN3 : NYTYF : JHYH : FJY
: >HYHYF9 : JYFJ J : HN3 : >HYFY>J : >HYFI>JH> : H
* : J>J : J>J>J : FJY LF : J : >HYFI>JH> : HN
J>J>J : J

FY9 : HFN : JYH : EYNH : JDY3 : FJ*J> : *XHF : J>J
: FHFJHFHD : J>JY : NYTYF : JDY>J : JHYF : HYHJ> :
: H>J J : NYTYFX : *X*EH : EYF3 : JHD>J J : *XYNI
FY>J : *X*EH : EYF3 : JFHN1NH : *XYNI : FEH : JFHIT
ENN39 : >HY

: >JDJY9 : >HYHYF9 : *XYNI : FEH : JHY1HY*H : JYF
: *J>JH>D : FEH : JYTF9 : J>J>J : *XYNI : FEH : JYTFYF9
FN : TY9 : HYJ>JYF : JY : JDYXFI : EF9 : JYFY9 : HFN
: JYTFX : J>J>J : LYJ J : JYJ> : JYTFY>J : FYTYFY9 : H
: HYJ>J : D J>J : FHEIF : FYN3 : J>J J : *HYHNH
: HYFY9 : FIF : EYNI : FJY : J>J>J : LYJ J : NYTYFX J
YDJ3 : J>J>JHYF : JY : HFY : HYF9 : JY : EYNI : JY

Көне түркі жазба ескерткіштері түркологиялық әдебиеттерде негізінен үш топқа бөлінеді. Олар:

- Енисей ескерткіштері. Бұған Енисей өзенінің жоғарғы сағасы мен Тува Якутия Моңғолия жерлерінен табылған көптеген ескерткіштер жатады. Енисей ескерткіштерін зерттеуде В.В.Радлов, С.Е.Малов, Х.Н.Оркун, С.В.Кислев, И.А. Батманов т.б. көп еңбек сіңірді.
- Талас ескерткіштері. Талас ескерткіштерінің табылуы (1896-1898 жылдары, бұрынғы Әулиеата) қазіргі Жамбыл уезінің әкімі, Талас жазуларын табушылардың бірі – В.А.Каллаурдың есіміне байланысты. Талас ескерткіштерінің саны қазір 10-нан асты. Талас ескерткіштерін тауып, аудармаларын жасап, жариялауда Г.Гейкель, В.Радлов, П.Мелиоранский, С. Малов, Ю.Немет, Х.Оркун, С.Киселев, И.Батманов және Л.Кызласов, т.б. шұғылданды.
- Орхон ескерткіштері. Бұған VII ғасырдың соңы мен VIII ғасырдың бас кезіндегі Құтлығ қазан, Білге қазан, Күлтегін, Тоныкөк, Күлі-чор сияқты ірі ескерткіштер мен он шақты майда ескерткіштер жатады. Орхон ескерткіштерін зерттеуге көптеген ғалымдар ат салысты.

Бұл жазулардың жалпы көлемі ұзақ. Қазіргі өлшеммен алғанда орта көлемдегі кітапты құрайды. Көптеген тарихи, мәдени, жағрапиялық, саяси деректер бар, сол кездегі халықтың өмірінен, таным-түсінігінен, дүниетанымы мен салт-дәстүрінен хабар береді. Тарихи оқиғалар тізбегі Ұлы қағандардың жорықтары жыраулық-жорықтық үлгідегі әдемі, көркем тілмен баяндалған. Сондықтан көптеген зерттеушілер оларды Көркем шығармаларға жатқызады. Жазбаларды Көне Түркілер мен Көк Түркілер діуіріндегі болған оқиғалар сипатталып, жағрапиялық атаулар, сол кездегі тайпалардың атаулары мен оналасу, таралу аймағы көрінеді. Өкініштісі, Түркі жазба ескерткіштері манихейшіл Ұйғыр қағандығы кезінде аяусыз қиратылған

Мына ескерткіштерде осы сөз кездеседі

Күлтегін ғұрыптық кешені және бітіктасы

14 ጸጋርከርጸ : ዞፎርከሃህድ : ቦቦፅ : ዞፎርከሃህድ : ጸጋፎርከርጸ : ፎርከርጸ : ጸጓኑዕ
 ዞፎርከሃህድ : ገኑፈ : ጸዞጸጸ : ኑዕ : ጸዞሃፅኑዕ : ገሃህኑ : ዞህዳ : ቦጸጥፎርጻ
 ዞፎርከርጸ : ጥህጽፎር : ጸጽፎር : ጸጸዞሃኑኑዕፅ : ጸጸዞሃኑህሃኑ : ሃሃር : ጸጋርከርጸ
 ቦህህዳጽፎርጥህ : ቦህህዳ : ዞሃጸዞሃኑህህ

бұнша: бітік: бітікдеуші: Күлтегін: аталығы: Йолұктегін: бітіктедім(жаздым
жиырма: күн: отырып: бұ тасқа: бұ тамға: көп: Йолұғ тегін: бітіктедім: жылар:
ұлдарыңызда: тұйғындарыңызда: игіде: игі еттір: ұша бардыңыз: Тәңірі: тірі
еткейінше:

bunča: bitig: bitigme: Kültegin: atışi: Joluy tegin: bitidim: jegirme: kün:olurup: bu
taşqa: bu: tamqa: qop: Joluy tegin: bitidim: İyar: oylanıñızda: tuyyunıñızda:
jegde: jegdūr: ertigiz: uça bardıyız: Teñiri: tirigedkeçi:

Білге қаған ғұрыптық кешені және бітіктасы

17 ... : ጥዞኑ : ፎዞጳጸ : ጥዞሃዕ : ስፃኑዕ : ጳጳጥጳጸ : ሞፎጥክጥጳጸ : ... : ፎጥጳጸ :)ጥዞ
ጳጳጥጳጸ : ስሃጳጸ : ሞጥጳጸጥጥጳጸ : ስፃጳጸ : ሞፎጥክጥጳጸ : ስጥጳጸ :)ጥዞ
ጥዞ : ጳጳጥጳጸ

...qayan: ...Yoluytegin: bitidim:bunča: barıqıy:bedizig: uzuı:...qayan:atııı:
Yoluytegin: men: ay artuqı: törüt kün: olurıp: bitidim: bedizti:

...қаған: ...Йолықтегін: бітідім: бұнша: барықты: бәдізін: ұзұғ:... қаған:
аталығы: Йолықтегін: мен: ай артық: төрт күн: отырып: бітікледім: бәдіздедім:

Ел Етміш Білге қаған (Мойын-чур) тұрыптық кешені және бітіктастары

47 ...ከጳጵ : ፎክሎር : ህንጻው : ... : ዝጸፋዊዘፍጽ :

...begnig ben ...bunča bitigig bit...

... бектің мен:... бұнша бітікті (жазуды) біт...

Ең ілкі Талықын Чордың боз атығ бініп тегді

Ең ілкі Тадықын Чордың боз атын мініп тиді

- Талықын//Тадықын л//д;

- Атығ//атын ғ//н;

- Бініп//мініп б//м;

- Тегді//тиді е//и

Ол ат анта өлді

Ол ат сонда өлді

- Анта//сонда а//о; т//д

- Антағ//сондай ғ//й;

Орхон жазбалары тілінде орын алған сингармонизм құбылысы, яғни көп буынды сөздердің алдыңғы буынындағы дауыстының жуан-жіңішкелігі соңғы буындарға әсер ететіндігі (сөздің біркелкі, бір қатарлы дауыстыларды қабылдайтыны: бәгләр, білгә, өлүм сансыз, атлығ), алғашқы буынында еріндік дауысты дыбыс келетін сөздердің екінші буынында еріндік емес, езулік дауыстының келуі (бунсыз, оғлына, тутдым; буңсуз, оғлуңа, тутдум емес), сөз буындарының құрылымдық +типтері (дауысыздардың орналасу тәртібі: дауысты + дауыссыз + дауысты, дауысты+ дауыссыз, дауыссыз+дауысты+дауыссыз), ғ, г, п, р дыбыстарының сөз басында кездеспейтіндігі – осылардың барлығы қазіргі қазақ тіліндегі әдеби нормаға сәйкес келеді.

- Басшы//йорчы зат есім тудырушы жұрнақ
- Йарақлығ//жарақты сын е.т.ж
- Тутты//қолға түсірді ж.ө.ш.
- Йоққышдымыз, сүңісдіміз// жоқ қылдық, соғыстық ж.ж 1-ші жағы көпше түрі
- Йорчын, йарақлығты//басшыларын, жарақтыларды – көптік жалғау жоқ
- Шылаулар
коды//бойы; азу//әлде; тегі//дейін